

Альбіна Ковтун

DOI 10.15290/sw.2016.16.20

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра історії та культури української мови
tel.: 0372 584800
e-mail: albkovtun500@gmail.com

Деривати фразеологізмів з релігійними компонентами в українському художньому мовленні

Ключові слова: фразеологізм з релігійним компонентом, дериват фразеологізму, трансформація / усічення / нарощення фразеологізму.

Багатство кожної мови залежить від багатства фразеологічного фонду – скарбниці уявлень народу, що втілює історичний, повсякденно-емпіричний та культурний досвід етносу. Як відомо, фразеологію живлять різноманітні термінологічні сфери (ремісничча, військова, спортивна, морська, технічна, медична, театральна-музична та ін.), з-поміж яких виокремлюють і релігійну як одне з потужних джерел української фразеології [Скрипник 1973; Грищенко 2002; Коваль 2001 та ін.].

В українській мові є велика кількість ФРК – фразеологічних одиниць (ФО), які мають у своєму складі релігійні компоненти: 1) фразеологізми, співвідносні з релігією через своє біблійне походження, тобто біблійні фразеологізми (далі БФ), або бібліїзми (англ. *biblical-expression*, пол. *biblizm*, рос. *библейзм*) – словосполучення, цитата (речення) або слово достеменно встановленого біблійного походження, що входить до лексичного складу мови й зафіксоване в текстах цієї мови [Слонов 2002, 40]): *блудний син*, *Вавилонське стовпотворіння*, *бідний як Лазар*; та 2) фразеологізми з релігійними лексемами (ФРЛ): *жити як у Бога за дверима*, *від Адама*, *ставити хрест*.

Першу групу ФРК становлять БФ, використання яких потребує високої взаємної обізнаності автора і читача з біблійними сюжетами, глибокого розуміння символіки цих висловів: *випити чашу до дна, манна небесна, не хлібом єдиним, пісня пісень, продати (продатися) за миску сочевиці, співати Лазаря, хліб насущний* та ін. Стилистично вони належать до книжної фразеології, з них багато скалькованих зі старослов'янської мови: *золотий тілець, камінь спотикання, нести свій хрест, сіль землі, терновий вінок, Хома невірний (невірячий)* та ін. [Ужченко 2007, 154]. Завдяки українським перекладам Біблія стала джерелом мудрих повчань (*Кесарю – кесарева, а Богу – Боже; плоть смертна – безсмертний дух*), засобом характеристики людини (*Чого не хочеш сам, не роби іншому; На кожного чекає день його; Хто сіє вітер, пожне бурю*). За походженням виокремлюють кілька груп БФ: 1) БФ, утворені як ФО ще на сторінках Біблії (добіблійні): *сіль землі, альфа і омега*; 2) БФ, утворені внаслідок переосмислення вільних словосполучень з Біблії: *заривати талант у землю, земля обітована*; 3) БФ, не представлені в Біблії своїм лексичним складом, але семантично пов'язані з біблійним змістом: *блудний син, бідний як Йов, від Понтія до Пілата, співати Лазаря* [Григорьев 2007, 50].

Другу групу становлять ФРЛ, творцями яких став народ: *бити поклони* – “шанобливо вклонятися, виражаючи почуття поваги” [ФСУМ, 29], *підвести під монастир* – “діями, словами поставити кого-небудь в скрутне або незручне становище; одурити” [ФСУМ, 507]. Це ФРК із загальноновживаними релігійними одиницями термінологічного словника (*Бог, Син Божий, Богородиця, пророк, апостол, душа, вічність, Великдень, вітвар* та ін.) та з лексемами, пов'язаними зі “світськими” етнографічними реаліями (*душогубець, лихий, чорт* та ін.). Велика кількість ФРЛ з лексемами *Бог, Богоматір, Іуда, Ірод, Каїн* та ін. – це вигукові одиниці, які можна поділити на три групи: з етикетною функцією (*дай, Боже, здоров'я!; поздоров вас, Боже!; дай вам, Боже* та ін.), з емоційно-виражальною функцією (*май же Бога в серці!; чортова матір!; іди до дідька в зуби!* та ін.), з магічною функцією (*Дух святий з нами!; скарай мене, Боже!; хай мене святий хрест поб'є!*) [Кузь 2000, 3–16]. В. Васильченко вказує, що архетипні релігійні уявлення, які є компонентами етнокультури народу, яскраво відображені в низці обрядових ФО, напр.: *борода – як у владики; врядитися на той світ* та ін. [Васильченко 2010, 67–72]. І. Царьова наводить приклади активного функціонування багатой регіональної церковно-обрядової фразеології, зокрема Полісся та Східної Слобожанщини: *пісний день* “день, коли не можна нічого круглого різати”, *грішний*

борц “єдиний день, коли не варили борщ”, *богородицькі сльози* “сушений звіробій, який замовляли від «злих зуб і губ» лихих людей”, *покровська пора* “пора осінніх весіль” та ін. [Царьова 2010, 290–293]. Л. Ткач, аналізуючи українсько-польські фразеологічні паралелі в літературно-писемних джерелах кінця ХІХ – поч. ХХ ст., коментує ФРЛ Буковини: *порушати небо й пекло (землю)* “вдатися до всіх можливих способів; пустити в хід всі засоби”, *голий, як турецький святий* “дуже бідний, вкрай бідний”, *слухати, як турецького казання* “слухати, не розуміючи сказаного (чужою або малозрозумілою мовою)”, *сидіти, як на турецьким казаню* “бути присутнім на зібранні, де всі розмовляють чужою мовою, і не розуміти нічого зі сказаного”, *влізати в людську душу з постолами* “втручатися у приватне життя людини, у її внутрішній світ, переходити міру дозволеного” та ін. [Ткач 2007].

За часів радянської влади, на відміну від античних фразеологізмів, у школах та вузах ФРК до уваги не брали, будь-якого згадування Біблії у друці намагалися уникнути. Як зауважував В. Німчук, “у державі з офіційною атеїстичною ідеологією, яка прагнула знищити віру в Бога, не могло бути й мови про використання багатючих покладів української лексики та фразеології, засвідченої в перекладах Св. Письма, зокрема трьох повних перекладах Біблії, при укладанні різного типу словників, у тому числі й тлумачного” [Німчук 2001, 20]. Однак, як справедливо зауважує М. Скаб, тематична група слів релігійної та церковної лексики завжди займала таке важливе місце у світогляді українців і так була “широко використовувана, що, незважаючи на виразні атеїстичні позиції укладачів, її просто не можна було не включати до реєстру словника” [Скаб 2011, 108]¹. Треба віддати належне багатьом тогочасним лексикографам, які включили ФРК до своїх словників. За даними В. Слонова, у “Фразеологічному словнику” 1966 р. (автор Н. Батюк) – 24 бібліїзми, у “Словнику українських ідіом” 1968 р. (автор Г. Удовиченко) – 30, в “Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному словнику” 1971 р. (автор

¹ Міцне засвоєння та широке використання релігійної лексики й релігійної фразеології у мовах, які пройшли стадію християнської культури, у радянський період пояснювали тим, що, ставши невід’ємною частиною зображувального мовного репертуару, цей пласт лексики й фразеології нібито залишився придатним для вираження таких понять, яким зовсім чужий дух християнської моралі чи застарілого церковного способу життя й світогляду: “Сознание тех, кто употребляет или слышит библейские выражения в контекстах современной речи, не ассоциируется с их былыми терминологическими значениями, что и обеспечивает им прочное место во фразеологическом фонде” [Бабкин 1970, 151].

І. Олійник) – 84, у “Словнику української мови” в 11 тт. 1970–1980 рр. (за ред. І. К. Білодіда) – 110 [Слонов 2002]. Щоправда, в радянський час під час залучення ФРК до словникового реєстру перевагу надавали таким конструкціям з релігійними компонентами, які встигли стандартизуватися, лексикалізуватися й перетворитися на ФО з узагальненими, абстрактними значеннями, досить далеким від первинної релігійної їх суті, напр.: у СУМ-11 ФО *брати (взяти) гріх на душу* – це “робити що-небудь усупереч власній совісті, прийнятим нормам моралі” [СУМ-11, II, 171], хоча в устах віруючої людини це стійке словосполучення завжди зберігало первісний релігійний зміст [Скаб 2011, 108–109]. Нині наявні кілька українських словників БФ: “Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові” (автор А. Коваль) 2001 р. [Коваль 2001], “Слово Благості: словник-довідник фразем біблійного походження” (автори Ж. Колоїз та З. Бакум) 2002 р. [Колоїз, Бакум 2002] та “Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник” (автори Л. Будівська та З. Сікорська) 2007 р. [Будівська, Сікорська 2007]. У вступній частині першого тому “Словника української мови” у 20-ти томах, нині створюваного в Україні, сказано, що “однією із засад укладання СУМ-20 є максимально повне представлення лексики та фразеології Святого Письма” [СУМ-20].

За нашими спостереженнями, в сучасному українському художньому мовленні – 70–80% фразеологізмів біблійного змісту; решта – ФРЛ. Поряд зі стабільністю складників ФРК виразною є тенденція до утворення дериватів завдяки урізноманітненню морфологічного оформлення та синтаксичної організації, оновленню лексичного складу, породженню лексико-граматичних або змішаних варіантів. Як зауважує В. Мокієнко, “активна мобільність форми і взаємозаміна компонентів – постійне джерело поновлення експресивності фразеологізму, основна причина актуалізації стійких сполучень у мовленні” [Мокиєнко 1989, 26]. Хоча українські ФРК уже й привертали увагу багатьох вітчизняних лінгвістів (О. Антонів, В. Білоноженко, Л. Полюга, Б. Галас, І. Гнатюк, М. Скаб, Л. Струганець, Л. Ткач, Г. Наконечна, Н. Пуряєва, М. Демський, В. Денисюк, О. Кровицька, М. Петрович, Л. Юрчук, О. Мороз та ін.), однак з’ясування основних способів лексико-стилістичного та граматичного оновлення ФРК у художньому мовленні залишається актуальним.

Мовленню українців притаманна така висока продуктивність розвитку варіантності ФРК, що словникарі не мають змоги вичерпно фіксувати всю різноманітність наявних ФРК. Попри те, що будь-який фра-

зеологізм, як указує А. Мойсієнко, “потрапивши в авторський текст, передає останньому ту енергію, що вироблена і закріплена в ньому протягом тривалого функціонування в народному побуті, у сфері виробничій, культурно-науковій тощо” [Мойсієнко 2011, 115], трансформація фразеологічних конструкцій вносить до загальної семантики вислову відповідні емоційно-сміслові корективи. Видозміни спрямовано на підсилення уже відомих значень фразем (порівн.: *мати страх на душі* “бути в стані хвилювання, тривоги, неспокою” [СУМ-11, IX, 753] і *Озирнися!* / *Глянь-бо: небо падає...* / *Хоч здригнись!* / *Впусти у душу ляк...* (Т. Севернюк)), на формування опозиційності до фраземи-прототипу (*Береженого й Бог береже*, / *Тільки нас не беріг ніхто* / *На фронтах світових пожеж* (Г. Турелик)) і т. д. Наші спостереження за словниковими фіксаціями та функціонуванням ФРК в художніх дискурсах дають змогу стверджувати, що для видозмінених ФРК характерні кілька загальних ознак.

По-перше, видозмінені ФРК частіше мають спільну, аніж різну семантику з первинними ФРК²; а різняться стилістичними характеристиками компонентів (основною формою таких варіантів стає ФРК зі стилістично нейтральним компонентом). Напр., поряд із зафіксованими метафорними ФРК *читати* / *прочитати проповідь* (*лекції, лекцію*) “повчати кого-небудь” [СФУМ, 765] або *читати* (*вичитувати*) / *прочитати* (*вичитати*) *молитву* “дорікати кому-небудь, ляяти, сварити когось” [СФУМ, 764] у художньому мовленні фіксуємо ще й інші варіанти ФРК зі схожими значеннями, напр.: у ФРК *читати акафіст* лексема *акафіст* точніше підкреслює запальність дії, бадьорість духу мовця, експресивність мовлення, ніж лексеми *проповідь* чи *молитва*: (...) *до Віри потихеньку вступив Ганс та почав свій акафіст. Що вони, мовляв, думають?* (У. Самчук); у ФРК *виголошувати проповідь* лексема *виголошувати* краще, ніж *читати* у ФРК *читати проповідь, читати молитву*, передає урочистість дії: (...) *постукуючи затисненою у кулаці виделкою по столу, виголошував чергову проповідь, – про майбутнє племінниці* (А. Дімаров) і т. д.

По-друге, експресивність притаманна всім похідним варіантам ФРК: якщо, напр., у релігійному стилі ФРК *відпускати гріхи* “давати розршення під час Таїнства Сповіді” [СЦОТ, 36] – нейтральна одини-

² Л. Скрипник після спостережень за стабільністю зовнішньої оболонки багатьох ФО стверджує, що вона не є абсолютною і може зазнавати змін при тому, що загальна семантика їх залишається незмінною [Скрипник 1973, 121–122].

ця, то лексикалізований варіант *відпускати гріх* “прощати провину” – експресивна: *Не знав комбат, з чого почати, як відпускати гріх цьому кляттому Діденкові...* (О. Гончар); якщо ФРК *хрещений батько* “вірний, який бере участь у Таїнстві Хрещення й вступає з охрещуваним у зв’язок духовної спорідненості (батьківства)” [СЦОТ, 140] – нейтральна одиниця, то лексикалізований варіант *хрещені батьки* “ті, хто сприяє певному починанню / покровителі” – уже експресивна: “*А Судді хто? Американці. Англіїці. Хрещені батьки підсудних і до якоїсь міри учні*” (О. Довженко) і т. ін. Якщо ж і первинні ФРК є експресивно забарвленими одиницями³, то ступінь експресивності вторинних ФРК завжди вищий; для порівн.: *страх Господній* (*Божий*) “формула внутрішньої заборони” [К, 110]: *Страх Господній – криниця життя, щоб віддалятися від пасток смерті* (Пр. 14: 27) → *Я ж і не відаю, Боже, й не знаю – Мужність гріховна чи боязнь Господня уперта?* [Лазарук 2011, 21].

По-третє, в оновлених експресивах поширено явище оцінності ФРК. У намаганні вразити своєю словесною винахідливістю мовці зосереджують оцінку в доброзичливому або дошкульному висміюванні негативних явищ дійсності чи окремих рис характеру або поведінки людей: *таємна вечеря* “вечеря Ісуса Христа з апостолами напередодні його страти, під час якої він омив ноги апостолам і встановив таїнство євхаристії” [СР, 344] → *Його апостоли – /Інженери з політехніки, збирались на фабриці/ На свої таємні вечері...* (С. Жадан), де граматична множина *таємні вечері* позначає уже не тільки “таємне зібрання людей” [К, 210–211], але й багаторазовість цього процесу, що дисонує з біблійним сюжетом і викликає іронію та скептицизм.

По-четверте, у дериватах ФРК, які змінюють не лише стилістичне забарвлення, але й семантику (а такі ФРК менш поширені), експресія

³ З погляду емоційного ставлення мовців до конкретних уявлень первинні ФРК можна поділити на дві групи. До першої належать ті, що набули емоційності завдяки перенесенню первісної оцінки уявлення на узагальнене значення ФРК. Скажімо, ФРК *мати Христа в душі* “бути справедливим, милосердним, порядним, доброзичливим і т. ін.” [СФУМ, 379] позитивно забарвлений, тому що конкретне уявлення про Ісуса Христа викликає у мовців виключно позитивні емоції); а лексеми *пекло*, *Кайн*, *Ірод*, *ідол* та ін. негативно конотовані, як і фразеологічні значення з такими лексемами: *спровадити до пекла* (*на шибеницю*) “заподіяти кому-небудь смерть” [СФУМ, 685]. Друга група – це ФРК, загальна емоційність чи оцінка яких залежить не від окремих уявлень про релігійні поняття, а від ставлення чи оцінки мовця до нерелігійного предмета чи явища, названого цим ФРК: *кадити* (*палити*, *курити* і т. ін.) *фмііам* кому, перед ким “дуже вихвалити когось, лестити комусь” [СФУМ, 284]; *дурний ніп хрестив* “кого. Хто-небудь нерозумний, нерозторопний” [СФУМ, 752].

також завжди вища, ніж у первинних ФРК. Для порівн.: *вовк в овечій шкурі* “лицемірна людина, яка під маскою добротності приховує злі наміри” [СФУМ, 119] → *Може, ці сиворунні слова / Тільки **шкура овеча?*** (І. Римарук), де *шкура овеча* – це похідне (метонімічне) утворення від *вовк в овечій шкурі*, що означає “засіб маскування поганих вчинків”.

І останнє, окрім ФРК, мовці трансформують і нерелігійні фраземи, додаючи до них релігійні компоненти та розраховуючи при цьому не так на стабільність закріплення новоутворених інваріантів, як на здатність представників певного узусу – носіїв культурної та мовної компетенції – розшифрувати запропонований національний код. Для порівн.: “*По коліна; в коліно*. “1. чого. Багато. *У хаті райно-багно, сміття по коліно* (П. Мирний); *Снігу насипало в коліно* (І. Франко). 2. Глибоко. – *Місце те, де стояли [економії], в коліно зоремо* (С. Васильченко)” [СФУМ, 305] → *Мудрий дід, та по коліна в біблійі*, – *сказав я, коли надокучило його слухати* (Р. Андріяшик), де новоутворена завдяки компонентному нарощенню ФО *по коліна* ФРК *по коліна в біблійі* має значення “занадто богомільний”. “Розкріпачення внутрішньої форми і оживлення образності фразеологізмів” – характерна ознака художнього мовлення [Телия 1981, 24].

Незважаючи на те, що українські письменники у своїх творах використовують традиційні ФРК (*Дайте ковточок аерозолю / Без тебе **чинитиму Божу волю** / Божеволючи / Славити волю / Де ти і я / Мов краплі завмерлої / Білої солі...* (М. Лазарук) удвічі частіше, ніж трансформовані, наше зібрання оновлених ФРК сприяє визначенню їх основних різновидів.

1. Лексичне оновлення компонентів ФРК

Синонімічне оновлення ФРК. Особливо високу здатність синонімічного адаптування в художньому мовленні мають БФ. Синонімічні відповідники осучаснюють давні сакральні вислови, освіжують їхні внутрішні форми, підтверджуючи живучість Божого Слова й високу релігійність українського народу. *Поцілунок іуди* “вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду, свої нищі помисли” [К, 218] → *Ти уважно розглядаєш / Рубець від поцілунку **учня** / Що червоніє на його неголеній щоці / Мов слід тупого леза* (С. Жадан) – для підкреслення зради й невдячності за передані знання звичний компонент *іуда* замінено контекстуальним синонімом (гіперонімом) *учень*.

Тридцять срібняків “грошова винагорода за зраду” [ФСУМ, 719] – *Левам знову милить гриви, / Аж не милий левам світ, / і за тридцять, але зривень / продають тут пустоцвіт* (М. Лазарук) – традиційне формулювання БФ набуває нового звучання – поет замінює лексему *срібняків* на *зривень*, аби нагадати сучасникам відому повчальну біблійну історію. **Неопалима купина** “те, що підлягає знищенню, забуттю (від біблійної легенди про терновий кущ, що горить і не згорає)” [СУМ-1, 481] → *Таємний кущ росте, / І цвіт його / Самому сонцю світить... – / Сказав / І став лукаво віддалік. / Чи він, чи – кущ сяйнув неопалимий?!* (Т. Севернюк) – застаріле слово *купина* (“*книж, заст. Кущ*” [СУМ-1, 481]) замінено зрозумілим сучасному читачеві синонімом *кущ*. **Смертним гріхом** християни називають непрощені провини людини → *Сплять віки – і не паляє жодний. / Тліє другий сонях – первородний / І довічний приворотний гріх* (І. Римарук) – замість *смертний* використано *довічний* для підкреслення неможливості коли-небудь виправити скоєне. **Нести свій (важкий, тяжкий) хрест** “терпляче зносити труднощі” [ФСУМ, 433] → *Чому я волочу свій хрест, як борону за собою?* (В. Вовк) – заміною компонента *несу* контекстуальним синонімом *волочу* акцентовано на непомірній для людини ноші. **Душа вильтає з тіла** “хто-небудь помирає, гине” [ФСУМ, 226] → *Він чує в грудях вже палючі спеки, / вже посірили дні й верхів яса. / І відійде душа за грунь далекий, / і відійде душа у небеса* (В. Вознюк) – синонім *відійде* підкреслює тісний зв’язок між людиною та душею, якій притаманно усе, що й людині (зокрема й хода), а природний перехід за лінію життя, як вважає поет, – процес повільний. **Лукавий підкусив (напугив, підбив)** “хтось зробив хибний, необдуманий або небажаний для когось вчинок” [ФСУМ, 355] → *Не бачила в Тарасові тоді / ні шан, ані величі, ні слави. / Та й задля того не було трудів: / “Не твій!.. старий...”, – / нашіптував лукавий* (В. Вознюк) – новий компонент *нашіптував* вказує на наявність часу для розмірковування перед прийняттям складного рішення людиною, на її стан розгубленості й збентеженості. **Іди до чорта** “уживається для вираження зла, обурення, незадоволення чим-небудь, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь” [ФСУМ, 275] → *І я ніщо, і пуста – мій блокнот. / Все суєта. Все марнота марнот. / Хай к чорту котиться усе підряд!* (І. Жиленко) – наказова дієслівна конструкція *хай котиться* замість *йди* вказує на дієвість мовця, який ініціює незворотні зміни у своєму житті (мовець ніби штовхає негаразди від себе назавжди).

Антонімічне оновлення ФРК. *Нести свій (важкий, тяжкий) хрест* “терпляче зносити труднощі” [ФСУМ, 433] → *Ой, не важко / Переступити камінь на дорозі, – / Та як же / Обійти свій хрест, / Коли з пробитої долоні / В пилюку / Й досі крапле кров...* (С. Жолоб) – замість компонента *нести* автор використовує компонент *обійти (хрест)* – контекстуальний антонім, який відтворює протилежну ситуацію: нести хрест – це смирення Богові, а обійти його – протидія. *Нести (носити) / донести свій (важкий, тяжкий) хрест* “терпеливо переборювати труднощі, незгоди й все те, що стало неминучим у чьомусь житті” [ФСУМ, 433] → *Я несла за Гоголю непомітний хрест, / Не той дубовий, з раменами широкими, як кладка, / А легкий, ясеневий, ще зелений. / Втомилася* (В. Вовк) – компонент *непомітний* замінив компонент *важкий*, що змінило звичне значення ФРК, пов’язане з неминучими проблемами у житті людини, на “іти життєвим шляхом (за долею)”. *Лізти в пекло* “намагатися бути там, де найважче, де найбільша небезпека” [ФСУМ, 347] → *А й справді. Маємо гінців. / Та ще й яких, та ще й півсотні навіть! / Такі вже не шукають манівців. / Пройшли крізь пекло, то дорогу знають* (Л. Костенко) – *пройти крізь* замість *лізти в*, за допомогою чого внесено значення завершеної дії ризикованих випробувань, що загартували суб’єкта дії.

ФРК, що мають структуру складного речення, утвореного з двох частин, зручні для синонімічної та антонімічної видозміни в одній зі своїх частин: *Око за око, зуб за зуб* (Лев. 24: 20) “відплата повною мірою за кимось заподіяне зло” [К, 73] → *Ой боже! А ви ж йому помстились? – одразу ж запитала, хижо блиснувши очима, Малуша, в ній прокинувся голос її предків, жадаба справедливої помсти: око за око, смерть за смерть* (С. Скляренко); *Кесареве кесареві, а Богові Боже* (Мт. 22: 21) “віддати належне земній владі та неухильно виконувати все, чого хоче Бог” → *Божу гідність ніхто не пантрує, / Богу – Боже, а кесар – шакал* (М. Лазарук). Градаційна плеонастичність нових ФО постає не тільки на ґрунті узусних одиниць, але й тих утворень, у яких традиційні фраземи межують з авторськими: *Суєта суєт* “життєві дрібниці та їх оцінка як незначних, мізерних, не пов’язаних із справжніми цінностями життя” [ФСУМ, 701] → *І я ніщо, і пуста – мій блокнот. / Все суєта суєт. Все марнота марнот*. (І. Жиленко). Прийом нанизування ФО сприяє динамізації художніх оповідей, актуалізації інтонаційно-сміслових акцентів.

2. Граматичне оновлення ФРК

А. Морфологічне оновлення ФРК

Йов⁴ “людина, яка зазнала багато горя і злигоднів” [К, 102] → *Півні кричали в час, коли знялось / Останнє небо, в безвість поділось, / Забравши дім, ікону, кілька книг. / І ми лишилися ні в сих, ні в тих, / як два старенькі **Йови** в ніч осінню* (І. Жиленко) – крилате слово **Йов** у формі множини **Йови** видозмінює первісне біблійне значення. **Юда** (**Юда, Юда Іскаріот**) “зрадник, лицемір, людина продажної душі” [К, 213] → *У нього справді є усе – / дружина, внуки, звісно й діти. / П’є каву чорну і глясе. / Є щедрі в нього заповіти. / Авто (іще не “Мерседес”, / але таке, що возить всюди). / Як правило – щоденний стрес. / Є поруч люди. Є **їуди**.* (В. Вознюк); *Це ж бо спільна перемога, / Але ж кожному своє: / Левам шиї наставляти, / **Юдам** брати срібляки* (М. Лазарук) – крилатим слово *їуда/юда* у формі множини охоплено лицемірів та зрадників. **Терновий вінок** “символ страждання” [К, 225] → *Ходять іще по землі / Ті, що замовили в тридцять / Хрест, і Голгофу, і глід, / І з **терену вінок**, а не з глици* (М. Лазарук); *Твої слова – мов олово-свинець / Гостріші од гартованого шила, / Ведуть туди, де – з **терену вінець**...* (М. Лазарук) – конструкцію **терновий вінок** перетворено на прийменникові конструкції **з терену вінок** та **з терену вінець**; значення відомого БФ оновлено незвичним звучанням, чому посприяла потреба римування (*свинéць – віне́ць*) та дотримання віршованого розміру. **Віддати чортові душу** “продатися кому-небудь, відступивши від своїх моральних норм” [ФСУМ, 100] → *Від того кидавсь берега до того / Любив достаток*

⁴ Підхід до ФРК як до знаків мовної системи зазвичай передбачає єдність форми і змісту, яка не суперечить можливості розмежування аналізу семантики та формальної синтаксичної структури ФРК. Якщо зважити на форми граматичних структур ФРК, то можна помітити їх чітке розмежування: серед ФРК наявні одиниці, співвідносні зі словосполученнями та реченнями. До особливого розряду ФО, як справедливо вважає Л. Скрипник, належать і крилаті лексичні одиниці, які за складом компонентів є одним повнозначним словом, поєднаним у контексті з одним (рідше – кількома) словом [Скрипник 1973, 98], хоча окремі мовознавці такі слова відносять до символів і не зараховують до фразеологізмів (О. Потебня [Потебня 1960], М. Костомаров [Костомаров 1994], М. Алефіренко [Алефіренко 2002], В. Ужченко [Ужченко 2007] та ін.). Ми схильні вважати такі мовні одиниці фразеологічними, оскільки в межах фразеологічної системи не бачимо суттєвої різниці, напр., між словосполученням *невірний Хома* та словом *Йов* – і перше, і друге набули специфічного навантаження, ставши невід’ємними складниками культури.

*і любив пісні. / Це як, скажімо, вірувати в Бога / І **продавати** душу **сатані*** (Л. Костенко) – відбулася заміна компонента *віддати* на *продавати*, що внесло новий відтінок до значення дії “віддати що-небудь не задарма, а із зиском для себе”; заміна лексеми *чорту* лексемою *сатані* посилює експресивність та добре римується з лексемою *пісні*.

Б. Синтаксичне оновлення ФРК

Усічення лексичного складу ФРК – одна з найяскравіших структурних змін, яких може зазнавати зовнішня оболонка ФО, що полягає у свідомому зменшенні комунікантом кількості компонентів фразеологізму з метою надати йому додаткової експресії та досягнути потрібного стилістичного ефекту [Свердан 2003]. Крім цього, структурне згортання ФРК до домінантного компонента сприяє акумуляції образно-сислової інтенсивності, аперцептованої узусною семантикою вислову, а також реалізації принципу економії, притаманного всім одиницям мови. Письменники часто скорочують ФРК до одного слова. *Суєта **суєт*** “те, що позбавлене будь-якого значення, вартості” [ФСУМ, 701] → *суєта* у тому самому значенні або значенні “турботи”: *Не усім там, певно, вже мажорно / Втримати для себе висоту – / Автострада унизу, мов жорна, / Крутить й крутить віку **суєту*** (В. Вознюк); *Може, й справді / Смерть – то єдине вивільнення / І щось набагато вище, / Ніж оце мирське перебування / У суєті **суєт** і вічній **суєті*** (Т. Севернюк); *Пресовані **суєт** щоденним пресом / І молимося, і зводим свій Парнас* (В. Вознюк). ***Терновий вінок*** “муки, страждання” [ФСУМ, с. 110] → *вінок* “випробування, які чекають людину на життєвому шляху”: *Бог сплів тобі **вінок**, як Синові своєму: / Тернину білоцвітну, що глибоко коле, / Щоб сходили криваві суніці на зубах...* (В. Вовк). ***Неопалима купина** (**кущ**)* “стійкість, незнищенність” [К, 61] → *кущ* у метафорному значенні “вічність”: *Не твої фонтани моляться / На чотках краплин, / Не пелюстки твоїх магнолій / Обсипаються в травні під “Радуйся”, / Не горять квітники в півоніях / **Кущем**, де з’явився Мойсею Великий* (В. Вовк). ***Содом і гоморра*** “велике безладдя, хаос; беззаконня (за біблійною оповіддю, від назв палестинських міст, знищених Богом за розпусту їхніх мешканців)” [СУМ-1, 1072] → *содом* або *гоморра* у значеннях “безладдя” та “розпуста”: *В цім гонорі, у цій **гоморрі**, / В цім гаморі, неначе в морі – / Як ми почути трубний глас? / Як він спасти нещасних нас?* (О. Ірванець); *Не в Хохломі, не*

в Оклазотмі, / У цій осаді, в цій судомі, / У цім содомі, в цім диму / Що ми порадити кому (О. Ірванець); Відплачте мене в суботу / Червоним чи білим вином. / А поки живу я – доти / Грабуйте мєдові соти: / Там пєкло і тут содом (М. Матіос); Хто ти є, коли довкіл содом? / Які безумні дні й безумні люди? / В час, коли все пішло на лом, / Хто пришпилить квіточку на груди? (М. Матіос). **Юдині срібняки / срібляки (тридцять срібняків)** “винагорода за зраду” [ФСУМ, 686] → **срібняки** у тому самому значенні: (...) ганьби цурався, мов смоли. / Підступної, чужинської тієї, / Що зрадою іудиною звать, / За срібляки, карбованці чи леї / Затягують в багатства каламуть (В. Вознюк). **Всесвітній потоп** “величезна катастрофа, стихійне лихо” [К, 32] → **потоп** у тому самому значенні: Я думав, кожен проживав ті дні, / Немов останній день перед потопом (М. Лазарук). **Нести (носити) / донести свій (важкий, тяжкий) хрест** “терпеливо переборювати труднощі, незгоди й все те, що стало неминучим у чьомусь житті” [ФСУМ] → **нести хрест** у тому самому значенні: Поможі, о Боже, цей хрест нести (О. Забужко); **Нести хреста ніхто не допоможе, / Лиш мати стане тінню при хресті** (М. Лазарук).

Нарощення (розширення) лексичного складу ФРК. Наповнення фразеологічних висловів додатковими лексичними одиницями надають дериватам тематичної, соціальної та ін. спрямованості. **Содом і гоморра** “велике безладдя, хаос; беззаконня (за біблійною оповіддю, від назв палестинських міст, знищених Богом за розпусту їхніх мешканців)” [СУМ-1, 1072] → **Мікро-Содом, зашторена Гоморра, / проснітьсья, люди, чуєте, біда!** (Л. Костенко) – поетеса не повторила відомий БФ *содом і гоморра*, а зробила це з поправкою на масштаб описуваного. **Мойсей** “пророк, визволитель, чудодій, проповідник” [К, 79] → **Убили землю! Вибили з-під ніг! / І в зашморгу забилась Україна. / Не виведе новітній нас Мойсей / На інші зорі й тихі води** (І. Жиленко) – додаванням компонента *новітній* до відомого бібліїзму внесено негативну конотацію, кардинально змінено його зміст (надійний рятівник → ненадійний лідер). **Царство небесне (вічне, Боже, Господнє)** “рай” [ФСУМ, 755] → **Грім / Паде в потоки – вірить тільки водам, / Бо Царством задихається Господнім** (В. Герасим'юк) – нарощений компонент *задихається* метафорує фразеологізм, утворюючи протилежне значення: якщо первісно він означав “місце, де блаженствують”, то в поетичному контексті має значення “місце з несприятливими умовами”.

3. Змішаний (комбінований) тип оновлення ФРК

Голос (глас) волаючого (вопіючого) в пустелі (в пустині) “даремні думки, поклики, що залишаються без відповіді, без уваги” [ФСУМ, 59] → *Ти волаєш про спеку в пустелі, / Ти шукаєш натхнення в золі. / Твої фарби – сухі акварелі, / Їх розводиш у чорнім вині* (М. Лазарук) – усічено компонент **голос (глас)** і трансформовано дієприкметник **волаючого (вопіючого)** в дієслово **волати**, у результаті чого оновлено семантику відомого БФ – **волати в пустелі** “робити що-небудь даремно”. **Манна небесна** “несподівано отримані життєві блага” [К, 64] → *На цій землі було вже їм бувальців, / Тут Бог не сіяв з неба їм крупу* (Л. Костенко) – відбулася синонімія заміна компонентів (**манна** → гіперонім **крупа**) та морфологічне оновлення (**небесна** → **з неба**) без зміни актуального значення первинного БФ. **Манна з неба (з небес) падає** “що-небудь дістається дуже легко, без особливих зусиль” [ФСУМ, 367] → *Виходьте, люди, в Ніч Різдва. / Туди, куди веде Звізда. / Зійде на Київ біла манна, / А на людину – благодать* (І. Жиленко) – усічено компонент **з неба (з небес)**, замієно компонент **впаде** (про манну небесну) синонімом **зійде** під впливом контексту про схід першої різдвяної зірки. **Терновий вінок** “муки, страждання” [ФСУМ, 110] → *І Мати Божя на іконці / У хустку кутає дитя. / Побудь дитиною, синочку, / Твоє дитинство – золоте. / Ще вітер віє у терночку / І дерево на хрест росте* (Л. Костенко) – нову фразему вибудовано завдяки контамінованому поєднанню обох компонентів ФО **терновий вінок** після їх усічення: у першому відкинута кінцівка (**терновий** → **терн**), у другому – початок після модифікації (**вінок** → **віночок** → **очок**) – **терн + очок** “випробування, які чекають людину на життєвому шляху”. **Лавровий вінок** “слава, почесі” [ФСУМ, 110], **терновий вінок** “муки, страждання” [ФСУМ, 110] → *Ота, що схід, / хоч надто зримий – захід, / Де сніво дня у видивах безсонь, / І на чолі натомленої птахи – / Вінець лавровий з тернових долонь...* (Т. Севернюк) – контаміноване поєднання двох ФО **лавровий вінок** та **терновий вінок**, “сигналом” до чого стало спільне доміантне слово **вінок** (**лавровий** і **терновий**); видозмінений БФ **терновий вінок** → **тернові долоні** вступив з ФО **лавровий вінок** у метафорний зв’язок, перебравши “на себе роль трансляторів асоціативної інтенції” [Мойсієнко 2011, 118].

Отже, трансформація ФРК у 80% випадків стосується БФ. Дериwати ФРК творяться за допомогою лексичного (синонімічного, антонімічного), граматичного (морфологічного, синтаксичного) та змішаного

(комбінованого) оновлення структур БФ та ФРЛ. Поповнюють фразеологічне багатство української мови видозмінені нерелігійні ФО після нарощення релігійних компонентів. Видозміна семантики первинних стійких сполучень стосуються антонімічного різновиду ФРК і частково граматичного та змішаного типів. Експресивністю позначені всі оновлені ФРК, і досить часто вона залежить від оцінки негативних явищ дійсності та окремих негативних рис характеру чи поведінки людини.

Умовні скорочення використаних джерел

- К – Коваль А.П., 2001, *Спочатку було слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*, Київ.
- СУМ-1 – *Словник української мови*, 2012, Київ.
- СУМ-11 – *Словник української мови*, в 11 т., 1970–1980, Київ.
- СУМ-20 – *Словник української мови*, у 20 т., [online], <http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/>
- СФУМ – *Словник фразеологізмів української мови*, 2003, Київ.
- ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови*, 1993, Київ.
- СЦОТ – Пуряєва Н., 2001, *Словник церковно-обрядової термінології*, Львів.
- СР – Шевченко В. М., 2004, *Словник-довідник з релігієзнавства*, Київ.

Література

- Бабкин А., 1970, *Русская фразеология, ее развитие и источники*, Ленинград.
- Алефиренко Н., 2002, *Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры*, Москва.
- Васильченко В., 2010, *Відображення українськими обрядовими фразеологізмами статусної зміни зовнішності людини*, «Українська мова» № 1, с. 67–81.
- Григорьев А., 2007, *К вопросу об источниках библейских фразеологизмов*, «Филологические науки» № 1, с. 50–59.
- Колоїз Ж. В., Бакум З. П., 2002, *Слово Благості: словник-довідник фразем біблійного походження*, Кривий Ріг.
- Костомаров М., 1994, *Слов'янська міфологія*, Київ.
- Кузь Г., 2000, *Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти* (автореф. канд. дис.), Івано-Франківськ.
- Мойсієнко А. К., 2011, *Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті*, [в:] *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*, Київ, с. 115–121.

- Мокиєнко В.М., 1989, *Славянская фразеология*, Москва.
- Німчук В., 2001, *Християнство й українська мова*, “Українська мова” № 1, с. 11–30.
- Плющ П.П., 1971, *Мовні засоби гумору і сатири в “Енеїді”*, [в:] *І.П. Котляревський та українська література і мова*, Київ, с. 127–139.
- Потебня А.А., 1860, *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, Харьков.
- Скаб М.В., 2011, *Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках*, [в:] *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*, Київ, с. 107–114.
- Скрипник Л. Г., 1973, *Фразеологія української мови*, Київ.
- Слонов В., 2002, *Біблія на уроках української мови*, “Урок української” № 2, с. 37–42.
- Сучасна українська літературна мова*, 2002, ред. А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін., Київ.
- Телия В.Н., 1981, *Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке*, Москва.
- Ткач Л., 2007, *Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті*, Чернівці.
- Ужченко В.Д., Ужченко Д.В., 2007, *Фразеологія сучасної української мови*, Київ.
- Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник*, 2007, уклад. Л.П. Будівська, З.С. Сікорська, Луганськ.
- Царьова І., 2010, *Обрядофраземи північноукраїнських і стіднословобжанських говірок*, “Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем” № 22(II), с. 289–295.

DERIVATIVES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH RELIGIOUS COMPONENTS IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

S U M M A R Y

The article specifies the main ways of lexical-grammatical and stylistic updates of the modern Ukrainian literary language phraseological units with religious components: 1) phrasemes that relate to religion through their biblical origin, and 2) phrasemes with religious lexemes – commonly used religious units of terminology dictionary units and lexemes related to “secular” ethnographic realities (eg., *чорт*). The author maintains that 80% of transformations is accounted for by biblical phraseological units. Derivatives of phraseological units with religious are formed by 1) lexical (a) synonymous (*поцілунок іуди* → *поцілунок учня*) and b) antonymous (*нести свій хрест* → *обійти свій хрест*), 2) grammatical (a) mor-

phological (*таємна вечеря* – *таємні вечері*) and b) syntactic (reduction (*Манна з неба* (*з небес*) *падає* → *манна*), extension (*Мойсей* → *новітній Мойсей*) and 3) combined (*манна небесна* → *з неба крупа* (*манна* → hyperonym *крупа*, *небесна* → *з неба*) updates of the structures of biblical phraseological units and phraseological units containing religious lexemes. Modified non-religious phraseological units after being extended with religious components replenish phrasicon of the Ukrainian language. Modification of the semantics of the primary collocations relates to antonymous varieties of phraseological units with religious components and partly to the units of grammatical and combined types. All updated phraseological units with religious components are marked with vivid emotionalism which often depends on the assessment of the negative phenomena of reality and some negative character traits or misconduct.